ARCHEOLOGINIAI 2019-ŲJŲ TYRIMAI LAISVĖS AIKŠTĖJE IR JOS PRIEIGOSE

DOVILAS PETRULIS
Panevėžio kraštotyros muziejaus vyresnysis muziejininkas, archeologas

2019–2020 m. Panevėžyje atlikti centrinės miesto dalies tvarkymo darbai, kurie apėmė Laisvės aikštę ir jos prieigas. Panevėžio miesto istorinėje dalyje, Laisvės aikštėje, Povilo Plechavičiaus skvere, Klaipėdos, Respublikos, Vasario 16-osios, Elektros gatvėse buvo atlikti kompleksiniai didelės apimties archeologiniai tyrimai. Straipsnis skirtas pristatyti šių tyrimų rezultatus, apžvelgti naujus atradimus, kurie leidžia patikslinti miesto formavimosi raidą, parodyti, ką po žemės sluoksniais pavyko atrasti.

Panevėžio Naujamiesčio raida

Panevėžio miesto Laisvės aikštė ir šalia jos išsidėsčiusios gatvės apima centrinę miesto dalį (Panevėžio miesto istorinė dalis) – Naująjį Panevėžį. Naujasis Panevėžys, įsikūręs kairiajame Nevėžio upės krante ir nuo senamiesčio nutolęs per pusantro kilometro, nuo XVI a. formavosi iš gyvenvietės ar valdos, įsikūrusios šalia valstybinio Panevėžio dvaro. Miestas labiau plėtėsi kairėje upės pusėje, prie svarbesnių kelių į Ramygalą, Upytę. Jis augo didžiojo kunigaikščio dvaro žemėje, pietiniame ir vakariniame Nevėžio kilpos krante (dabar Kranto gatvė) ir palaipsniui tolo pietų kryptimi. Radialinę Naujamiesčio plano raidą lėmė keliai, sueinantys prie Nevėžio upės, ir miesto plėtra po valakų reformos. 1565 m. Panevėžys tapo Upytės pavieto centru. Amžių tėkmėje susiformavo du savarankiški, atskirti miško ir upės, vienodo radialinio plano urbanistiniai kompleksai: Senojo Panevėžio miestelis ir Naujasis Panevėžio miestas. Pastarajame ilgiausia buvo Ramygalos gatvė, ji šiaurinėje dalyje šakojosi į dvi dalis. Tarp jų ilgainiui susidarė trikampė aikštė, tapusi miesto pagrindine ašimi **(1 pav.)**.

Laisvės a. archeologiniai tyrimai

2019 m. gegužės ir birželio mėn. Laisvės aikštės teritorijoje, Povilo Plechavičiaus skvere, Klaipėdos, Respublikos, Vasario 16-osios, Elektros gatvėse atlikti žvalgomieji archeologiniai tyrimai. Jų metu ištirtas 51 šurfas ir 2 perkasos **(2 pav.)**. Laisvės aikštės pietinėje dalyje tiriant šurfus fiksuoti 20–65 cm storio XVII–XIX a. kultūrinis sluoksnis ir akmeninių grindinių atodangos. Aikštės centre ir šiaurinėje dalyje, šurfuose, fiksuoti XX a. perkasti sluoksniai. Šurfe 13, kuris buvo tirtas 30 m į vakarus nuo J. Miltinio teatro pastato kavinės, atidengti XIX a. pab. – XX a. pr. pastato pamatas ir 82 cm storio kultūrinis sluoksnis su gausiais radiniais.

2019 m. rugsėjo mėn. detaliųjų tyrimu metu 40 m² ploto perkasoje, esančioje priešais Panevėžio savivaldybės parterį,

1 pav. Turgaus aikštė iš šiaurinės pusės. XX a. 2 deš. Iš V. Kazlausko kolekcijos

M 1: 2200

2 pav. 2019 m. archeologinių tyrimų suvestinis planas. D. Petrulio brėž.

3 pav. Perkasoje Nr. 4 atidengtas XVII a. II pusės – XVIII a. akmeninis grindinys, vaizdas iš šiaurės vakarų. D. Petrulio nuotr.

nuo 88 cm gylio nustatytas 25–37 cm storio intensyvus XVII a. pab. – XVIII a. kultūrinis sluoksnis su radiniais. Šiame sluoksnyje rasta XVII–XVIII a. būdingų radinių: titnaginis skiltuvas, spyna, moneta, arklių pasagų, pasagvinių, odinių drabužių detalių, stiklo šukių, keraminių žiestų indų šukių, koklių dalių, vinių, gyvulių kaulų. Nuo 99 cm gylio atidengtas gerai išlikęs XVII a. II pusės – XVIII a. gatvės akmeninis grindinys **(3 pav.)**. Grindinio akmenys fiksuoti 99–112 cm gylyje. Vietomis grindinys sudėtas iš dviejų sluoksnių akmenų. Viršuje kloti didesni (vid. dydis: 40x20x16; 45x22x20; 32x18x18 cm), apačioje smulkesni (vid. dydis: 15x10x9; 13x11x8; 10x8x6 cm) akmenys. Grindinio akmenys sudėti plokštesnėmis pusėmis į viršų. Grindinys klotas ant molio ir priemolio pagrindo. Galima teigti, kad viena iš centrinių miesto vietų (dabar Laisvės a. pietvakarinė dalis, buvusi Ramygalos g. šiaurinė dalis), nuo XVII a. II pusės buvo išgrįsta akmenimis. Grindinys yra miestietiškas elementas ir turėjo būti eksploatuojamas ilgą laikotarpį – tvarkomas, perklojamas, kadangi skiriasi akmenų dydžiai, surišimo technika.

4 pav. XVI–XIX a. monetos: 1 – Žygimanto Senojo 1511 m. pusgrašis, LDK; 2 – 1/12 talerio, Bistum Franz Arnold von Meternich, 1713 m., Ispanija; 3 – 1 grivenikas, 1790 m., Rusija; 5 – 2 kapeikos, 1800 m., Rusija

5 pav. Perkasa Nr. 3: XIX a. pašto plomba, įrašas – „ПОНЕВЕЖСКИЙ ПОЧТА КОНТОР“. D. Petrulio nuotr.

Akmeniniame grindinyje ir virš jo rasti radiniai – pasagos, pasagvinės, pentinas – iliustruoja XVII a. II pusės – XVIII a. šios vietos paskirtį ir raidos etapus. Ramygalos g. ir centrinės miesto aikštės sankirtoje buvo intensyvus eismas. Jojama, riedama žirgų traukiamomis karietomis, šurmuliavo miesto gyvenimas. Vykdavo turgus, prekyba.

Archeologiniai žvalgymai buvo atlikti Laisvės a. pietinėje dalyje, nuo Vilniaus g. važiuojamosios dalies, tarp Laisvės a. Nr. 17 ir Nr. 20 pastatų, bendrame 2200 m² plote. Žvalgytoje teritorijoje rasti 78 informatyvūs radiniai. Monetų grupę sudarė XVI–XIX a. cirkuliavę pinigai. Seniausia kaldinta moneta – Žygimanto Senojo (1506–1548) sidabrinis 1511 m. pusgrašis. Žvalgytos teritorijos pietinėje dalyje, tarp Panevėžio savivaldybės ir banko pastatų, rasta itin reta sidabrinė

moneta – 1713 m. 1/12 talerio dalis, Bistum Franz Arnold von Meternich (1704–1718), Ispanija **(4 pav.)**. Metalinių dirbinių grupę sudarė aprangos detalės (juostinis žiedas, sagos), kareiviško bato pentinas, papuošalų dalys, pašto plombos, šovinių šratai, buities įrankiai ir jų detalės, pasagos. Atskirą radinių grupę sudarė koklių, keraminių ir stiklinių indų šukės. Rastų puodynių šukių ornamentika rodo, kad tais laikais Panevėžyje dirbo vietiniai amatininkai, puodžiai, gaminę įvairius puodus. Tarp rastų žiestų keraminių indų šukių išsiskyrė šukės, kurių išorinės sienelės buvo ornamentuotos įspaustomis bangelių linijomis. Šios puodų šukės iliustruoja išskirtinius ankstyvosios vietinės puodininkystės pavyzdžius Panevėžio mieste. Šie puodai ir puodynės buvo skirti maistui gaminti ir maisto produktams laikyti. Fiksuotas kultūrinis sluoksnis patvirtina, kad Laisvės a. pietrytinė dalis buvo apgyvendinta ir užstatyta nuo XVII a. pradžios ar net anksčiau.

6 pav. Perkasoje Nr. 3 atidengti XVIII–XIX a. grindiniai, pamatų fragmentai, vaizdas iš šiaurės vakarų. D. Petrulio nuotr.

Archeologiniai tyrimai Respublikos ir Vasario 16-osios gatvėse

2019 m. rugpjūčio mėn. tirtoje Respublikos g. perkasoje, šalia Vasario 16-osios ir Respublikos g. sankryžos, nustatyti 2 kultūrinių sluoksnių horizontai. Viršutinis – pilkų žemių su smėliu ir smulkiomis griuvenomis XIX a. II pusės – XX a. pr. kultūrinio sluoksnio horizontas apėmė 20–35 cm storį. Jame, 21–38 cm gylyje, rasta: 2 monetos (1874 m. 2 kapeikos, Rusija; XIX a. 1 poluška, Rusija), žiestų keraminių indų šukių, koklių fragmentų, pašto plombų. Nuo 38–40 cm gylio fiksuotas XIX a. pab. – XX a. pr. akmeninis grindinys. Perkasos centrinėje dalyje, 25–45 cm gylyje, tamsiai pilkų žemių su moliu sluoksnyje, išryškėjo degėsių sluoksnis ir atsidengė viršutiniai XVIII–XIX a. pr. pastato pamatai. Šalia jų, 48–75 cm gylyje, rasta: didelis kiekis žiestų keraminių ir stiklinių indų šukių, koklių fragmentų. 62 cm gylyje rasta XIX a. pašto plomba su herbu ir įrašu: „ПОНЕВЕЖСКИЙ ПОЧТА КОНТОР“ **(5 pav.)**. Ties šiaurine perkasos dalimi, 30–65 cm gylyje, fiksuota atskira lauko akmenų eilė, kuri

7 pav. Vasario 16-osios g., šurfas 29: XVI a. pab. – XVII a. keraminių žiestų indų šukės. D. Petrulio nuotr.

8 pav. Šurfe 16, Respublikos g., atidengtas XVIII–XIX a. pr. akmeninis grindinys ir arklių kaulai. D. Petrulio nuotr.

jungėsi į vientisą pamatų struktūrą. Apatinis – XVIII–XIX a. pr. kultūrinis sluoksnis su smulkiomis statybinėmis plytų griuvenomis ir priemoliu sudarė 35–40 cm storį. 40–65 cm gylyje rasta: keraminių indų šukių, gyvulių kaulų, koklių fragmentų. Tarp grindinio akmenų, 81 cm gylyje, rasta XVII a. pab. datuojama žvaigždės tipo alavo lydinio segė.

Pagal radinius galima teigti, kad šis kvartalas, esantis į vakarus nuo Laisvės a., suformuotas kitaip, nei kad atrodo dabar. Kur šiuo metu driekiasi Respublikos gatvė, anksčiau stovėjo pastatai. Tik XIX a. Respublikos g. galutinai įgavo dabartinę formą. Šioje vietoje atidengti trijų skirtingų laikotarpių grindiniai: XX a. pradžios – „smetoninis“, giliau – XIX a. pab. – XX a. pradžios ir apačioje seniausias – siekiantis XVIII–XIX a. **(6 pav.)**.

Kapinės Vasario 16-osios g.

Vasario 16-osios g. ištirta 13 šurfų, bendras 30,92 m² plotas. Vakarinėje gatvės dalyje, arčiau sankryžos su A. Smetonos g., šurfe 21, fiksuotas 43 cm storio XIX a. pab. – XX a. pr. viršutinis kultūrinis sluoksnis, o tamsiai gelsvo smėlio sluoksnyje, 103–132 cm gylyje, atidengti perkasimų pažeisti 2 žmonių kapai. Nustatyta, kad mirusieji palaidoti XVII a. pab. – XIX a. Kapuose įkapių nerasta, kapai stipriai suardyti. Fiksuoti dubens ir apatinių galūnių kaulai. Nustatyta, kad mirusieji laidoti aukštielninki, orientuoti vakarų–rytų kryptimi. Tai kapų tęsinys, nes pirmieji kapai šioje vietoje buvo tirti archeologės A. Petrulienės 2007 ir 2010 m. Tuo metu bendrai surasta 14 kapų su negausiomis įkapėmis (karstų liekanos, peilio geležtės, 2 vnt.).

Vasario 16-osios gatvėje, pietinio šaligatvio pusėje iki sankryžos su Respublikos g., fiksuoti XIX–XX a. pr. kultūriniai sluoksniai, atidengti pamatų akmenys. Šurfe 27 šalia Respublikos ir Vasario 16-osios g. sankryžos, šalia Fotografijos galerijos, fiksuotas 105 cm storio XVII a. pab. – XIX a. kultūrinis sluoksnis su plytų griuvenomis ir įvairiais radiniais. 60–147 cm gylyje, pilkose žemėse su žvyru ir plytų griuvenomis, rasta: žiestų keraminių ir stiklinių indų šukių, glazūruotų ir neglazūruotų koklių fragmentų, moneta, gyvulių kaulų. Ankstyviausi kultūrinio sluoksnio horizontai fiksuoti šurfe 29, kuris buvo iškastas Laisvės a. šiaurės vakarų dalyje, šalia viešbučio pastato kampo. Jame nustatytas 50 cm storio XVIII–XIX a. pr. viršutinis kultūrinio sluoksnio horizontas, o apatinis – XVI a. pab. – XVII a. tamsaus dirvožemio su moliu sluoksnis siekė 52 cm. Jame, 156–180 cm gylyje, rasta įvairaus dydžio neglazūruotų žiestų keraminių indų dalių: dugnelių, priedugnių ir šoninių sienelių šukių. 165–180 cm gylyje rasta žiestų keraminių indų šoninių sienelių ir pakraštėlių su viršutine briauna šukių **(7 pav.)**. Iš jų išsiskyrė dvi puošnių puodų šukės, kurių išorinės sienelės buvo ornamentuotos įspaustomis bangelių linijomis. Tai pats ankstyviausias kultūrinis sluoksnis, nustatytas Panevėžio Naujamiesčio dalyje.

Zooarcheologinė medžiaga

Tyrimų metu buvo surinktas nemažas kiekis gyvūnų kaulų – 8,2 kg. Remiantis dr. Giedrės Piličiauskienės atlikta gyvūnų kaulų analize, nustatyta, kad daugiausia buvo rasta galvijų (jautis, karvė) kaulų fragmentų (57 vnt., 57,7 %). Kiaulių kaulų rasta 18 vnt. (18,2 %) – antra pagal gausumą kaulų grupė. Šie kaulai priklausė mažiausiai 3 gyvuliams.

Netikėta tai, kad rasta nemažai arklių kaulų. Šiai grupei priskiriama 13 kaulų ir jų fragmentų bei dantų. Arklių kaulai buvo mažiausiai dviejų suaugusių individų liekanos, nors greičiausiai (įvertinus skirtingas radimo vietas) jų būta bent 5. Šurfe 16, kuris buvo tirtas šalia Respublikos ir Vasario 16-osios g. sankryžos, aptikta mažiausiai dviejų arklių skeleto fragmentų **(8 pav.)**. Pagal plaštakos kaulo matmenis apskaičiuotas vieno gyvulio ūgis siekė 125 cm, tai buvęs laibakojis arklys. Sveikas, nesukapotas vienas iš dviejų stipinkaulių priklausė taip pat 125 cm ūgio arkliui, greičiausiai tam pačiam individui. Šie du kaulai bei vienas pirštakaulis buvo vieninteliai arklių kaulai be kapojimo žymių. Likusieji – tiek rasti šiame šurfe, tiek kituose – buvo sukapoti. Kapoti įvairūs arklių kaulai – ir ilgieji, ir dubens kaulai, ir šonkauliai. Kaulai buvo kapojami į smulkius fragmentus, kuriuos galima įvardyti kaip tipines maisto atliekas. Taip pat rastas ir apie 12 cm ilgio arklio šonkaulio, nukirsto abiejuose galuose, fragmentas. Tai tipinis šonkaulių ilgis dalinant skerdieną. Kapoti arklių kaulai yra įprastas reiškinys naujųjų laikų lietuviškoje zooarcheologinėje medžiagoje. Tai parodo, kad egzistavo tradicija vartoti arklieną. Be to, arkliena vertinta kaip prastos kokybės mėsa, ją, matyt, vartojo žemesnio socialinio sluoksnio atstovai. Nedidelio masto šios medžiagos tyrimai neleidžia daryti apibendrinančių išvadų, tačiau atskleidžia XVIII–XIX a. Panevėžio miesto specifinės ir egzotiškai skambančios maisto virtuvės epizodus.

Išvados

1. 2019–2020 m. vykdant žvalgomuosius archeologinius tyrimus Laisvės a. ir jos prieigose pavyko įvertinti kultūrinių sluoksnių ir archeologinių vertybių išlikimo laipsnį, patikslinti ankstyviausius Panevėžio Naujamiesčio kultūrinius sluoksnius juos siejant su archeologiniais radiniais. Žvalgomųjų tyrimų metu ištirti 51 šurfas ir 2 perkasos, iš viso 134,88 m² plotas. Detaliųjų tyrimų metu atidengtos 2 perkasos, ištirtas 67 m² plotas. Archeologiniai žvalgymai atlikti 2350 m² plote.

2. Laisvės a. pietvakarinėje dalyje, Panevėžio savivaldybės parteryje, 1 m gylyje, atidengtas gerai išlikęs XVII a. II pusės – XVIII a. gatvės akmeninis grindinys ir nustatyti XVII–XIX a. kultūriniai sluoksniai su radiniais. Ties Laisvės a. pietryčių dalimi fiksuotas XVII a. pradžios kultūrinis sluoksnis su ankstyvosios keramikos radiniais bei seniausia moneta – 1511 m. pusgrašiu.

3. Respublikos g. perkasoje nustatyti 2 kultūrinių sluoksnių horizontai. Viršutinis – XIX a. II pusės – XX a. pr. kultūrinis sluoksnis apėmė 20–35 cm storį. Jame fiksuotas XIX a. pab. – XX a. pr. akmeninis grindinys. Apatinis – XVIII–XIX a. pr. kultūrinis sluoksnis sudarė 35–40 cm storį. Fiksuotas XVIII a. akmeninis grindinys ir pamatai iš lauko akmenų.

4. Vasario 16-osios ir A. Smetonos g. sankryžoje, 103–132 cm gylyje, atidengti 2 žmonių kapai. Nustatyta, kad tai tęsinys XVII a. pab. – XIX a. kapų, kurie buvo atrasti 2007 ir 2010 m. Ankstyviausias kultūrinio sluoksnio horizontas fiksuotas ties Laisvės a. šiaurės vakarų dalimi, šalia viešbučio pastato kampo. 165–180 cm gylyje, tamsaus dirvožemio sluoksnyje, rastos XVI–XVII a. žiestų keraminių indų šoninių sienelių ir pakraštėlių su viršutine briauna šukės. Šį sluoksnį reikia sieti su ankstyviausiu Panevėžio Naujamiesčio apgyvendinimo laikotarpiu.

5. 2019 m. Laisvės a. ir jos prieigose archeologinių tyrimų metu surasta 561 informatyvus archeologinis radinys. Radiniai perduoti Panevėžio kraštotyros muziejui. Archeologinių radinių grupės: XVI–XIX a. monetos, keraminių ir stiklinių indų šukės, koklių dalys, papuošalai ir jų fragmentai, drabužių aprangos detalės, apavas, šovinių šratai, pašto plombos, pasagos, pasagvinės, pentinas, gyvulių kaulai, čerpių fragmentai.

ŠALTINIAI

1. A. Astramskas. Miesto vaizdai. Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m. Panevėžys, 2003, p. 158.

2. O. Maksimaitienė. Pirmosios žinios apie Panevėžio miestą. Lietuvos Mokslų Akademijos darbai. Serija A, 1961, t. 2 , p. 125–131.

3. A. Miškinis, Panevėžys. Kultūros barai, 1976, Nr. 8, p. 20.

4. A. Miškinis, Panevėžio urbanistinė raida iki 1871–1872 m., Panevėžio istorijos fragmentai, Panevėžys, 1993, p. 22.

5. A. Petrulienė, Panevėžio miesto Laisvės aikštės šiaurinės dalies archeologinių žvalgomųjų tyrinėjimų ataskaita, KPC paveldosaugos biblioteka, f. 39, ap. 1, b. 2582, p. 14.

6. A. Petrulienė, Archeologinių žvalgomųjų tyrinėjimų 2007 m. Panevėžyje, A. Smetonos g. 30, ataskaita, saugojimo vieta – Panevėžio kraštotyros muziejus, b. Nr. AR 48, p. 15.

7. A. Petrulienė, Panevėžio miesto istorinės dalies (31872), Laisvės a. 2, archeologinių žvalgomųjų tyrinėjimų 2008 m. ataskaita, f. 39, KPC paveldosaugos biblioteka, ap. 1, b. 2761, p. 12.

8. A. Petrulienė, Panevėžio miesto istorinės dalies (31872), A. Smetonos g. 30, mirusiųjų palaikų radimvietės, archeologinių tyrinėjimų 2010 m. ataskaita, saugojimo vieta – Panevėžio kraštotyros muziejus, b. Nr. AR 63, p. 11.

9. A. Petrulienė, Tyrinėjimai Panevėžyje, Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2010 (toliau – ATL), Vilnius, 2011, p. 368.

10. A. Petrulienė, Panevėžio miesto istorinės dalies (31872), Vasario 16-osios g. 23, archeologinių žvalgomųjų tyrimų 2011 m. ataskaita, saugojimo vieta – Panevėžio kraštotyros muziejus, b. Nr. AR 79, p. 10–11.

11. D. Petrulis, Panevėžio miesto istorinės dalies (u. k. 31872), J. Urbšio, Vasario 16-osios g., žvalgomųjų archeologinių tyrimų ir archeologinių žvalgymų 2017 m. ataskaita, saugojimo vieta – Panevėžio kraštotyros muziejus, b. Nr. AR 118, p. 13.

12. D. Petrulis, Panevėžio miesto istorinės dalies (u. k. 31872), Elektros g. Nr. 9A, žvalgomųjų archeologinių tyrimų 2017 m. ataskaita, saugojimo vieta – Panevėžio kraštotyros muziejus, b. Nr. AR 117, 15 p.

13. D. Petrulis, Neinformatyvūs archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje, ATL 2013 m., Vilnius, 2014 m., 507 p.

14. D. Petrulis, Neinformatyvūs archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje, ATL 2015 m., Vilnius, 2016 m., 547 p.